

שיטת התוספות במלאכת בורר

- א. הקדמה - דרך ברירה ודרך אכילה
- ב. הקושיה
- ג. תשובות הראשונים
- ד. שיטת תוספות - הוצאת המיעוט
- ה. קשיים על שיטת תוספות
- ו. הצעה ליישוב הקשיים
- ז. סברתו של תוספות
- ח. תוקפה ההלכתי של שיטת תוספות
- ט. סיכום

א. הקדמה - דרך ברירה ודרך אכילה

מלאכת בורר היא אחת מל"ט אבות מלאכות האסורות בשבת, ומשמעותה היא הפרדת דבר אחד המעורב בדבר אחר.

המלאכה נאסרת רק כאשר היא נעשית ב"דרך ברירה" שמטרתה לשמור את חלקי התערובת כמות שהם בנפרד ולאורך זמן. לעומת זאת, ב"דרך אכילה", כלומר, כשהברירה נעשית על מנת לאכול חלק אחד מן התערובת, מותר. שלושה תנאים צריכים להתקיים כדי שהפעולה תיחשב "דרך אכילה" ולא "דרך ברירה":

1. ברירה לשם שימוש מייד, למעט ברירה לשימוש לאחר זמן.
 2. ברירה ביד, למעט ברירה בעזרת כלי המיועד לכך, למשל: גפה או מסננת.
 3. ברירת האוכל מתוך הפסולת, למעט ברירת הפסולת מתוך האוכל.
- כאשר אחד מן התנאים אינו מתקיים, הפעולה יוצאת מגדר "דרך אכילה" ונכנסת תחת הגדר של "דרך ברירה", ואסורה.

וכן כתב הרב נויבירט בספרו "שמירת שבת כהלכתה":

שני מינים המעורבים זה בזה... אסור להפריד מין אחד מחברו בדרך "ברירה", אבל מותר לעשות כן בדרך "אכילה"... שלושה הם התנאים הקובעים, דרך אכילה מהי: 1. ברירת האוכל מתוך הפסולת, למעט ברירת הפסולת מתוך האוכל. 2. ברירה ביד, למעט ברירה בעזרת כלי המיועד לכך. 3. ברירה לשם שימוש מידי, למעט ברירה לשם שימוש לאחר זמן. ג, א-ב

זוהי תמצית מסקנת הגמרא בשבת עד, וכך נפסק על ידי השולחן ערוך והאחרונים. במאמר זה נברר את הסוגיה מתחילתה. נפתח את הסוגיה בשבת עד, א, העוסקת במלאכת בורר, ונראה שהדברים אינם מובנים מאליהם. בסוגיה לא ניתן למצוא במפורש הגדרה מתי פעולה לא נחשבת "דרך ברירה" אלא "דרך אכילה", אך ניתן למצוא אמירות שמהן ניתן להסיק הגדרות אלו. ישנם שלושה מוקדים עיקריים בסוגיה המלמדים על הגדרת מלאכת בורר: ברייתא, מחלוקת אמוראים ומימרא אמוראית.

1. הברייתא:

ת"ר: היו לפניו מיני אוכלין - בורר ואוכל, בורר ומניח. ולא יברור, ואם בירר - חייב חטאת.

נחלקו האמוראים כיצד יש לפרש את הברייתא, שהרי ישנה סתירה מפורשת בין הרישא לסיפא. למסקנה מתקבל תירוץ של אביי שאומר שהרישא עוסקת באדם הבורר לאכול מיד והסיפא באדם הבורר לאכול לאחר זמן.

2. מחלוקת האמוראים:

היו לפניו שני מיני אוכלין, ובירר ואכל, ובירר והניח. רב אשי מתני: פטור, רבי ירמיה מדיפתי מתני: חייב.

לאחר שקלא וטריא על דברי רב אשי, ניתן להסיק מדבריו שביד מותר לברור ובכלי אסור.

3. מימרא:

חזקיה אמר: הבורר תורמוסים מתוך פסולת שלהן - חייב. לימא קסבר
חזקיה אוכל מתוך פסולת אסור? שאני תורמוסים... וכפסולת מתוך
אוכל דמי.

מכאן ניתן להסיק כי אסור לברור פסולת מתוך אוכל, ואילו אוכל מתוך פסולת מותר.
אלו שלושת המוקדים העיקריים בסוגיה שמלמדים אותנו מתי פעולת הברירה נחשבת
כ"דרך אכילה". אנו נבחן את גלגול ההלכה, מהסוגיה כפי שהיא מובאת לפנינו, אל ההלכה
כפי שהובאה בראש המאמר.¹

רבינו חננאל מסכם את הסוגיה:

...וכבר פירשנוהו השמועה סלקא כאביי וכרב אשי וכחזקיה. שמעינן
מדברי שלשתן כי בורר ואוכל ביד בורר ומניח ביד שרי. ולא כל היכא
דבעי שרי אלא ברירת אוכל מתוך פסולת אבל פסולת מתוך אוכל לא.
והאוכל מתוך פסולת דשרי היינו לברור ולאכול או לברור ולהניח כדי
לאוכלו לאלתר על השולחן כמו שפירשנו אבל להניח שלא לאלתר
לא. וזה שאמרנו כי מותר לברור ולאכול ולברור ולהניח ולאכול
לאלתר שרי, הני מילי ביד אבל בקנון ובתמחוי לא ואם בירר פטור
אבל אסור. ובנפה ובכברה דברי הכל אסור ואם בירר נעשה כמי
שבירר לאוצר בשוגג.

במהלך המאמר נתמקד בכלל השלישי, האומר שבשבת נצרך לברור את האוכל
מהפסולת ולא להפך.

ב. הקושיה

כפי שראינו, רבינו חננאל קובע שאת האוכל יש לברור מתוך הפסולת:

ולא כל היכא דבעי שרי אלא ברירת אוכל מתוך פסולת אבל פסולת
מתוך אוכל לא.

1. ייתכן מאד שרש"י למד את שלושת הכללים ממקומות אחרים בסוגיה, אך לא נעמיק בזה.

וכך גם פוסק הרמב"ם ביד החזקה:

והבורר פסולת מתוך אוכל ואפילו בידו אחת חייב.

הלכות שבת ח, יג

וכך פסקו גם הסמ"ג, הסמ"ק, הרא"ש והר"ן.

מתוך התבוננות בדברי הגמרא (שבת קלח, א), עולה קושיה על הדברים הללו. הגמרא שם שואלת משום איזה אב מלאכה יתחייב אדם שעשה בשבת פעולת שימור (=סינון שמרים מהיין). רבה אמר שיתחייב מדין בורר, ואילו רבי זירא אמר שיתחייב מדין מרקד (=מנפה קמח). רבה מביא חיזוק לכך ששימור חייב משום בורר, ואומר: "מה דרכו של בורר נוטל אוכל ומניח הפסולת אף הכא נמי נוטל את האוכל ומניח הפסולת". מדברי רבה משמע שדרך ברירה היא הוצאת האוכל מתוך הפסולת, ואילו אנחנו אמרנו ההפך - הוצאת הפסולת מתוך האוכל היא דרך ברירה, ואילו הוצאת האוכל מתוך הפסולת היא דרך אכילה ולכן מותר.

ג. תשובות הראשונים

הר"ן בחידושו (עד, א ד"ה "היו לפניו"):

ולא תיקשי לך הא דאמרינן לקמן בפרק תולין (דף קלח) משמר מאי מתרינן ביה ואמרינן משום בורר דמה דרכו של בורר נוטל אוכל ומניח פסולת אף כאן נוטל אוכל ומניח פסולת. דהתם הכי קאמרינן דכיון דאף בורר אוכל מתוך פסולת משכחת ביה חיובא דהיינו בנפה וכברה משום הכי קאמרינן, שאף אם התרו בו משום בורר התראתו התראה דאיכא בורר דמיחייב דדמי ליה.

כלומר, כאשר רבה אומר שדרך ברירה היא אוכל מתוך פסולת הכוונה היא כברירה בכלי, אבל כשאנו בורר בכלי אז דווקא פסולת מתוך אוכל תיחשב פעולת ברירה.

תוספות (ד"ה "הבורר") בביצה יד, ב:

ויש לומר דהתם הכי פירושו נוטל האוכל עצמו ומניח הפסולת פירושו יזרוק אותו מכל מקום פסולת מתוך האוכל הוי ברירה.

תוספות מפרש שרבה לא התכוון להגיד שהגדרת מלאכת בורר היא אוכל מפסולת. אלא, כוונתו באומרו "מניח" היא שנוטל האוכל לאחר שזרק את הפסולת והניח אותה במקום אחר, אך גם הוא התכוון שברירה זה פסולת מתוך אוכל.

ד. שיטת תוספות - הוצאת המיעוט

תוספות היה ער לסתירה בין שתי הגמרות וכך הוא כותב בדף עד, א ד"ה "בורר ואוכל אוכל מתוך פסולת":

משמע דאוכל מתוך פסולת אין דרך ברירה בכך, וקשה דברישי פרק תולין (לקמן קלח, א) אמרינן מה דרכו של בורר נוטל אוכל ומניח הפסולת?

ועונה על כך:

ויש לומר דהתם בפסולת מרובה על האוכל הוי אוכל מתוך פסולת דרך ברירה דהתם במשמר איירי.

תשובתו של תוספות היא שצריך לחלק בין שני סוגי תערובות שמהן אנו בוררים. כאשר רוב התערובת היא פסולת, הפרדת האוכל מהפסולת נחשבת דרך ברירה. כאשר רוב התערובת היא אוכל, הפרדת הפסולת מהאוכל נחשבת לדרך ברירה. על פי תוספות, יוצא שדרך ברירה היא תמיד הוצאת הדבר המועט שבתערובת. ובמסכת ביצה דף יד, ב ד"ה "הבורר קטניות" הוא מרחיב בהסבר שיטה זו:

התם שהפסולת מרובה על האוכל ואז ודאי הוי אוכל מתוך הפסולת דרך ברירה אבל הכא מיירי שהאוכל מרובה על הפסולת דאז הוי פסולת מתוך האוכל דרך ברירה.

תוספות משנה מהותית את הגדרת מלאכת בורר, ובעצם מביא הגדרה חדשה. הוא קובע שהגדרת "דרך ברירה" תלויה ביחס בין כמות הפסולת לכמות האוכל בתערובת. תמיד נוציא את הרוב בתערובת, כך שאם האוכל הוא הרוב, נוציא אותו, ואם הפסולת היא הרוב, נוציא אותה. יוצא שמי שבורר אוכל מתוך פסולת, כמו שמצריכים רבינו חננאל ושאר

הראשונים, מתערובת שבה יש יותר פסולת מאוכל יתחייב במלאכת בורר. עולה השאלה מה הצריך את בעלי התוספות לעשות מהפך כזה בהגדרת מלאכת בורר?

ה. קשיים על שיטת תוספות

מעיון במקורות אנו רואים שלכאורה אין טעם בתירוץ כה מהפכני, משלושה טעמים:

א. ניתן לתת לקושיה זו תשובות נוספות כמו שתירצו הר"ן ותוספות בביצה.

ב. לאחר שתוספות בדף עד מביא תירוץ זה הוא מקשה מהגמרא בביצה יד, שם מובאת מחלוקת בין בית הלל לבית שמאי כיצד יש לברור קטניות ביום טוב. בית שמאי אומרים שצריך לברור כמו בשבת, אוכל מתוך פסולת, ואילו בית הלל אומרים שמותר לברור גם פסולת מתוך אוכל, דהיינו "דרך ברירה". על כן, אומרת הגמרא: "במה דברים אמורים? כשהאוכל מרובה על הפסולת, אבל פסולת מרובה על האוכל דברי הכל נוטל את האוכל ומניח את הפסולת"². לא נאריך בדברי הגמרא, אלא נתמקד במסקנתה. נראה כי בית שמאי מצריכים לברור אוכל מתוך פסולת גם כאשר הפסולת מרובה על האוכל. זו מסקנה הפוכה מדברי תוספות, שאומר כי במקרה שהפסולת מרובה על האוכל צריך לברור את הפסולת מתוך האוכל. על שאלה זו אין לתוספות תשובה, והוא נשאר ב"צריך עיון".

ג. לא מצאנו בסוגיות חלוקה בין תערובת שבה האוכל מרובה על הפסולת לבין תערובת שבה הפסולת מרובה על האוכל. אין על כך שום רמז. המקום היחיד שאולי אפשר לראות חלוקה כזאת הוא הגמרא בביצה שהבאנו לעיל, אך שם החלוקה היא מהטעם של טירחה ביום טוב ולא מהטעם של ברירה.

לאור מה שראינו, אנו מתקשים להבין מדוע נצרכים בעלי התוספות להביא תירוץ כה מהפכני ודחוק, בעוד שאפשר להסתדר גם בלעדיו.

ו. הצעה ליישוב הקשיים

ייתכן שתוספות עצמו הרגיש בקשיים העולים מתירוץ ובסופו של דבר לא קבע הגדרה זו לדינא, אלא רק בתור אפשרות לתירוץ.

2. טבלת עזר להבנת מחלוקת בית שמאי ובית הלל:

בית הלל	בית שמאי	
בורר פסולת (פחות טירחה)	בורר אוכל (שלא יברור)	אוכל מרובה על הפסולת
בורר אוכל (פחות טירחה)	בורר אוכל (שלא יברור)	פסולת מרובה על האוכל

נצטרך להוכיח טענה זאת, ולכן נעיין בתוספות במסכת ביצה. שם הוא שואל אותה השאלה שראינו בדף עד. אך שם, בניגוד לתוספות אצלנו, הוא מביא שני תירוצים. את התירוצי שמובא בדף עד, א ותירוצי נוסף.

הדבר המפליא הוא שהתירוצי אצלנו מוצב כתירוצי שני והתירוצי החדש כראשון. אם תוספות היה סובר לדינא שההגדרה שהוא נתן היא הגדרת מלאכת בורר, היה ראוי שתירוצי זה יהיה תירוצי פותח, מכיוון שיראה למעיין שמכין שני התירוצים התירוצי אצלנו (במסכת שבת) חזק יותר מעמיתו.

התירוצי הראשון שמובא בתוספות מפרש את דברי רבא בצורה שונה ואומר שגם הוא התכוון שדרך ברירה היא הוצאת פסולת מתוך אוכל³. תירוצי זה אינו הפשט בדברי רבא, למרות שניתן לומר כך. לעומתו, התירוצי בשבת עוקר את השאלה מלכתחילה, כי לפיו הגדרת מלאכת בורר מסתדרת עם דברי רבא וגם עם דברי הגמרא בדף עד, א, משום שיש שני סוגי תערובות. לכן, היה צריך לכאורה להקדים את התירוצי שלנו, או אפילו להביא רק אותו, כי הוא עונה בצורה מלאה על הסתירה. מכך שתוספות לא מביא רק אותו אלא מביא תירוצי נוסף ומקדים אותו, אפשר להעלות סברה שההגדרה, כפי שהובאה בתוספות, אינה פשוטה כל כך ולכן לא נפסקה לדינא.

כך אפשר אולי לענות על השאלה מדוע תוספות נצרך להביא הגדרה חדשה למלאכת בורר כאשר לכאורה אין כל צורך בכך. הצעתנו היא שהתירוצי לא נועד כדי לקבוע הגדרה חדשה, אלא הוא רק העלה אפשרות שבאמצעותה אפשר להסביר את הסתירה.

ז. סברתו של תוספות⁴

לאחר שראינו את הקשיים המצויים בדברי תוספות (וייתכן שאף תוספות עצמו היה מודע להם), נרצה לברר מה סברתו של תוספות לתרץ כך ומדוע הוא נצרך לתת הגדרה חדשה אשר אין לה רמז בגמרא.

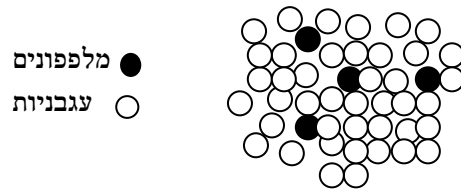
תוספות הבחין בין שני סוגי תערובות שמהן אנו רוצים לברור.

כאשר בתערובת הפסולת מרובה על האוכל "דרך הברירה" היא אוכל מתוך פסולת, וכאשר בתערובת האוכל מרובה על הפסולת "דרך הברירה" היא פסולת מתוך אוכל. תמיד הוצאת המיעוט היא "דרך ברירה".
על פי מה הוא קובע הגדרה זאת?

3. עיין לעיל בפרק ג.

4. מתוך שיעור של הרב ארליה הראל ב"מוסף השבת".

ייתכן שקביעתו נובעת מהסברה שבברירה תמיד מוציאים את המועט ולכן הוצאת המועט תיחשב "דרך ברירה", לעומת הוצאת המרובה שתיחשב "דרך אכילה". לצורך המחשת העניין נביא דוגמא של תערובת המורכבת ממלפפונים ועגבניות:

כאשר המטרה היא לקחת את המלפפונים ודאי שנוציא אותם מהתערובת ולא את העגבניות מכיוון שהם המיעוט. משמע, שבתערובת שבה הפסולת מרובה על האוכל דרך הברירה היא "אוכל מתוך פסולת".
כאשר המטרה היא לקחת את העגבניות, נוציא גם כן את המלפפונים, מכיוון שגם כאן הם המעט. אלא, הפעם המלפפונים הם הפסולת. משמע שבתערובת של אוכל מרובה על הפסולת ברירת הפסולת מתוך האוכל נחשבת דרך ברירה.
יוצא שכאשר מתכוונים מה היא דרך ברירה "של העולם" יוצא בדיוק כשיטת תוספות. ועכשיו מובן כיצד תוספות הגיע להגדרה זו.

ח. תוקפה ההלכתי של שיטת תוספות

שולחן ערוך שיט, א:

הבורר אוכל מתוך פסולת או שהיו לפניו שני מיני אוכלים ובורר מין ממין אחר, בנפה ובכברה חייב; בקנון ובתמחוי, פטור אבל אסור. ואם בירר בידו כדי לאכול לאתרוג, מותר.

השולחן ערוך לא קיבל בסופו של דבר את שיטת התוספות. מה גרם לכך?
התשובה יכולה להיות מורכבת משני מישורים.
במישור הראשון יכולה להיות הסיבה ששיטת התוספות לא התקבלה בגלל הקשיים שיש עליה, כפי שראינו.
במישור השני ניתן לטעון שההגדרה של תוספות אינה נכונה במקרה שלנו, מכיוון שכאשר בוררים, חייבים לברור כדי לאכול מיד, ולכן כשנברור אוכל מפסולת הדבר לא ייחשב ברירה אלא אכילה.

דוגמאות להמחשת העניין:

כאשר בוררים אורז, בין אם בוררים את הגרגרים הטובים מהמקולקלים (אוכל מפסולת) בין אם נברור את המקולקלים מהטובים (פסולת מאוכל), הדבר ייחשב פעולת ברירה, מכיוון שבאורז אני בורר לאלתר. אך אם נחזור לדוגמא של המלפפונים והעגבניות, כאשר ניקח את המלפפונים ונאכל מיד, העולם לא יקרא לזה "בורר" אלא "אכילה", מכיוון שלא נשארו שתי קבוצות נפרדות, כי אחת מהן נאכלה מיד. שיטת התוספות הייתה מתקבלת אילולא הדרישה לברור לאכילה מיידית, אך בגלל הדרישה הזאת נפסלת האפשרות שהפרדת אוכל מפסולת תיחשב ברירה בצורה כל שהיא, כי זוהי דרך אכילה.

ט. סיכום

דנו בשיטת התוספות להלכות בורר.

בהתחלה נידונה השאלה מדוע בעלי התוספות נוקטים בשיטה שונה מרוב הראשונים. על שיטה זו הובא שלוש קושיות, והראינו שתוספות חזר בו מדבריו. לאחר מכן נידונה ההוא-אמינא של תוספות שאומרת שכך היא דרך הברירה הנהוגה בפועל. בסוף הסברנו מדוע לא קיבלו את שיטתו.